
Jan Mertl: pravdu hájící kolaborant, který nezradil

1.

Případ Jana Mertla a jeho zpracování Z. R. Nešporem rezonuje řadou motivů, které stojí za prozkoumáním. Od těch nejobecnějších, o vztahu sociologie a politických režimů, až po ty nejkonkrétnější, které by rozebíraly detailně Mertlovo dílo, případně je zasadily do kontextu české i světové politické sociologie. V následujícím textu se zaměřuji na dva (arčíže propojené) okruhy problémů. Tím prvním je otázka Mertlovy nehodnotící sociologie. Nešporův text poukazuje na Mertlovo jednoznačné přihlášení k nehodnotící sociologii Maxe Webera i empirickému nehodnotícímu projektu tzv. pražské sociologické školy¹, ale zároveň poukazuje na to, že Mertl byl ostrakizován pro zapletení s nacistickou ideologií po stránce odborného díla. Prvním cílem textu je reflektovat tento rozpor a pokusit se ukázat, zda a jak Mertl projekt hodnotově neutrální sociologie naplňuje nebo nenaplňuje.

Druhý okruh představuje problém samotné Mertlovy „sociologické kolaborace“. Nešpor podrobně na základě archivních materiálů, dokumentů i rozhovorů zmapoval vnější kulisy celého případu, tj. Mertlovo členství i aktivity v různých organizacích za války a průběh Mertlova potrestání, přičemž konstatoval „nízkou, ba ‚podprahovou‘ úroveň viny“. K ideovým a ideologickým konotacím Mertlova díla poznamenává, že např. „v některých ohledech oslavovaly nacismus, nebo přinejmenším přehlížely deficit demokracie v jeho rámci“ nebo v jiném kontextu, že „šlo o zcela marginální zmínky v jinak vysoce odborně pojatých studiích, [a] je na místě ptát se, šlo-li opravdu jen o kolaborantské ‚úlitby‘ režimu, nebo o rozpoznání skutečnosti (...)“. Podložení argumenty je však spíše v náznacích a jednoznačné zodpovězení chybí. Na základě rozboru Mertlových textů mi jde o bližší určení míry prolnutí jeho sociologie, kterou deklaroval budovat jako hodnotově neutrální vědu, s nacistickou ideologií. A dále, do jaké míry lze toto prolnutí interpretovat jako zradu, která byla po zásluze potrestána.

2.

K projektu nehodnotící sociologie se Mertl hlásil po celou dobu své tvorby. Jak v předmluvě k překladu díla M. Webera *Politika jako povolání* nebo časopiseckých článkách z druhé poloviny 20. let, tak v první Mertlově knize nalezneme zcela jasné formulace, které nenechají nikoho na pochybách. Hned na první straně své-

¹ Protiklad pražské a brněnské sociologické školy Nešpor na jednu stranu označuje jako klišé, na stranu druhou s ním vytrvale pracuje.

ho spisu o politických stranách věnuje pozornost noetickým problémům sociálních věd a píše: „Především je nutno zdůraznit, že i v této práci, která se zabývá jevy našeho současného politického života, hodláme se přísně držeti metody *pozitivní, empirické a nehodnotící*, kterou pokládáme za jediné správnou a plodnou metodu sociologického badání. Proto můžeme opakovat slova Maxe Webera, že „musí zůstatí naprosto stranou otázky jako: jaká politika by se měla dělat, to jest, jaký obsah měli bychom dáti naší politické činnosti.“ [Mertl 1931: 3, zvýraznění v originále]. Podobně se vyjadřuje o více než deset let později ve svém posledním vědeckém díle, v knize *Z dějin politického myšlení*, vydané za války, kde mj. píše: „Vlastní politická činnost není a nikdy nebyla vědou, a to ani praktickou aplikací věd theoretických. Je vědou právě tak málo jako život sám. Proto nelze přiznat oprávnění obvyklému rozdělování politiky samé (jakožto činnosti) na vědu a umění“ [Mertl 1943: 8]. V tomto za protektorátu vydaném díle také věnuje pozornost argumentaci ohledně dogmatickosti každého politického myšlení, kterou vysvětluje analogií k náboženskému myšlení. Oba typy myšlení (náboženské i politické) jsou založeny na „víře v některá základní dogmata, o jejichž správnosti nelze provést žádný vědecký důkaz“ [Mertl 1943: 10].

Způsoby, jakými se snaží vytyčené direktivy prakticky naplnit, se odvíjí z Weberova příkladu. Mertl především rezignuje na pokusy o formulaci příliš širokých a všeobecně platných zákonů a namísto toho se snaží o co nejkonkrétněji orientované analýzy, jejichž výsledkem je konstrukce ideálních typů ve Weberově smyslu. Tématy jeho dvou hlavních předválečných knih jsou typologie stranických systémů a typologie byrokratických systémů.

Jak zmiňuje ve svém textu Z. R. Nešpor, empirická metoda pro Mertla nezařenovala nějaké propracované standardy reliability při sběru dat či operacionalizaci proměnných, ale spíše snahu co nejvíce se držet reálií. Tvrzení dokladoval vlastními pozorováními, sekundární literaturou, citacemi z psaných dokumentů (politických programů, projevů, článků v tisku), odkazy na dokladovatelný průběh veřejných politických situací apod. V dnešním intuitivním terminologickém dělení sociologie na theoretickou a empirickou bychom Mertla označili spíše za theoretika, který neholdoval abstraktní obecné sociologické teorii. Mertl byl theoretikem v podobném smyslu, jako bych za theoretika označil např. J. Kellera, jenž píše o tématech nanejvýš reálných, jako je nerovnost a stratifikace, chudoba, krize sociálního státu, ekologické hrozby atp., ale vlastní empirické výzkumy téměř nerealizuje.

Pokud přijmeme diagnózu Mertla jako theoretika, není třeba detailně zkoumat jeho pojetí empirie², ale spíše se zaměřit na pojmy, se kterými ve svých textech pracoval. A zkoumat u těchto pojmů jejich ideologičnost – nikoli v Mannheimově smyslu totální ideologie [Mannheim 1991], ale ve smyslu úžeji politickém – a hod-

² K zaměření na způsoby použití pojmů v řeči mne vede především přesvědčivá Wittgensteinova argumentace o bytostně praktické povaze jazyka [zejm. Wittgenstein 1993]. Pro využití jeho kritiky tzv. obrazové teorie jazyka v sociologickém kontextu viz [Janák 2006].

notící potenciál. Nelze přitom pouze identifikovat klíčové Mertlovy pojmy, a ty mechanicky jako Popelka třídící hrách a čočku rozdělit na dvě hromady na pojmy hodnotící a nehodnotící. Jsem toho názoru, že pro určení významu slov i pojmů (včetně těch vědeckých) je třeba vždy zkoumat způsob, kterým jsou používány.³

Důležitou se v tomto ohledu jeví Mertlova kniha z r. 1938. V ní vyšly dvě studie, napsané před mnichovskými událostmi, a po Mnichovu byl text rozšířen o „Výhledy“, kde formuluje explicitně praktická doporučení. O oněch studiích Mertl v úvodu píše, že „jsou dokladem správnosti metod objektivní a empirické politické vědy, která bez jakýchkoliv ideologických předsudků usiluje vždy jen o poznání pravdy o skutečnostech“ [Mertl 1938: 3]. K „Výhledům“ poznamenává, že jdou „za hranice pouhého vědeckého poznání“ a jsou pokusem „přispět (...) k takovému myšlení na naši politickou budoucnost, které by vycházelo z vědeckého poznání a řídilo se svrchovanými zájmy národa a státu“ [Mertl 1938: 4].

Pro naše účely není až tak důležité rozebírat konkrétní postupy a opatření, které Mertl ve „Výhledech“ navrhuje.⁴ Spíše se zaměřit na to, z jakých premis je vyvozuje. Zde se vynořují jako klíčové pojmy jednoty státního celku, potřeb státního celku, národních zájmů a dále funkcí politických stran. Tou nejvyšší (nezdůvodněnou a nezdůvodňovanou a také neprecizovanou) hodnotou, která stojí v základu Mertlových praktických úvah, je národní a státní jednota. Píše např., že „z obou předchozích studií je jasně patrné, jak tíživý problém národnostních menšin brzdil přirozený rozvoj kladných politických sil našeho národního celku“ [Mertl 1938: 54]. Z pohledu národní jednoty spatřuje určité výhody ve faktu zabránění Sudet Němci a v autonomii Slovenska. O kus dál můžeme nalézt tvrzení, že „nezbytná potřeba národní jednoty vyžaduje, aby naše příští vlády nebyly nesourodým konglomerátem skupinových zájmů a zájmečků, nýbrž jednotnými vládami sloužícími národnímu a státnímu celku“ [Mertl 1938: 57]. K centrální ideji národní jednoty, což je u Mertla asi totéž, co státní jednota, směřují v zásadě všechna doporučení. Jednota celku je mu nejvyšší hodnotou, potřebou i zájmem. Za zmínku stojí i užití pojmu „funkce“. Při návrhu nutných reforem volebních stran píše: „Je třeba vrátiti politické strany do oblasti činnosti, jež jim ve spořádaném státě jediné přísluší: vlastní funkcí politických stran je organisovati veřejné mínění k výkonu volebního aktu“ [Mertl 1938: 59].

³ Jen pro úplnost řekněme, že je jich osm: znemožnit stranickou roztržičnost přechodem k většinovému volebnímu řádu; politické strany podřídit kontrole státní správy, zda nevybočují ze svrchovaných státních zájmů; vrátit strany jejich politické činnosti a omezit jejich hospodářskou činnost; znemožnit stranám přímé zásahy do veřejné správy; odborové hnutí postavit na nepolitické základy; reformovat státní administrativu; spolupráce politiků s odborníky; vyřešit problém výměny generací v politice.

⁴ Jen pro úplnost řekněme, že je jich osm: znemožnit stranickou roztržičnost přechodem k většinovému volebnímu řádu; politické strany podřídit kontrole státní správy, zda nevybočují ze svrchovaných státních zájmů; vrátit strany jejich politické činnosti a omezit jejich hospodářskou činnost; znemožnit stranám přímé zásahy do veřejné správy; odborové hnutí postavit na nepolitické základy; reformovat státní administrativu; spolupráce politiků s odborníky; vyřešit problém výměny generací v politice.

Pochopitelné jsou tyto proklamace v dobové atmosféře a při budování stranické koalice národního souručenství, ve kterém se Mertl angažoval. Je však třeba nepřehlédnout, že svoji paralelu mají i v textech explicitně vědeckých. Ve studii „Naše politické stranictví“, která byla napsána před Mnichovem, píše Mertl hned zkraje o tom, že „programová neurčitost a zmechanisovanost našeho politického stranictví je (...) závadou našeho politického života“, že náš stranický systém není adekvátní „našim potřebám národním a státním“, že „tento systém neplní vhodným způsobem své dvě hlavní funkce: funkci organisování veřejného mínění a funkci výběru politických vůdců národa a státu“ apod. [srov. zejm. Mertl 1938: 28–33]. Podobně ve studii „Vláda a byrokracie“ píše o tom, jak určitý systém vyhovuje „potřebám země“ apod. [Mertl 1938: 34].

Mertl používá pojem funkce politických stran už ve své první knize o politických stranách. S odkazem na M. Webera zavádí na první pohled velmi podobně znějící definici, „že strany vykonávají určitou funkci státu, a to funkci organisátora veřejného mínění při tvoření státní moci“ [Mertl 1931: 17]. Funkcionální vztah mezi stranami a státem popisuje tak, že strany jsou sdružení, jejichž účelem je opatřit svým vůdcům moc ve státě. V práci o politickém stranictví jde však o čistě deskriptivní použití pojmu funkce, kterým popisuje působení stran ve státě, ve studii z r. 1938 je však tato definice použita jako normativní ideál.

3.

Analýza Mertlových textů ukazuje, že přechod od nehodnotícího k hodnotícímu pojetí funkce je velmi plynulý a působí přirozeně. To, co je jednou deskripcí, se nepozorovaně stává normou. Důvod leží podle mého mínění mj. v samotném pojmu funkce.

Jak jsem podrobněji ukázal na jiném místě [srov. Janák 2009: 123–148] na funkcionalismu Bláhově, Fischerově, Parsonsově či Luhmannově, pojem funkce v sociologii vždy obsahuje teleologické konotace. Funkce ve společnosti (nejčastěji popisované jako „systém“) vždy obsahuje určitý problémový horizont jako svůj korelát. Tento imanentně teleologický rozměr funkcionálního vysvětlení s sebou nese možnost hodnotících soudů. Pojem funkce ovšem hodnotící soudy neimplikuje nutně, pouze je lépe umožňuje. Pojmy nemají zřetelné obrysy a pevné hranice jako kameny, stoly nebo traktory. Tyto hranice se posouvají v souvislosti se způsobem použití pojmu v řeči. Dalo by se říci, že pojmy jsou entity s rozmazanými okraji. Mezi nehodnotícím a hodnotícím užitím pojmu funkce je potom poměrně obtížné najít jasnou hranici. Spíše jde o kontinuum mezi dvěma protilehlými póly. Jedním z použití ležících na hranici je tvrzení o nefunkčnosti, o tom, že něco nefunguje nebo neplní svou funkci. Na Mertlových textech můžeme vidět, že tvrzení tohoto typu „fungují“ jako jeden z mostů od nehodnotícího k hodnotícímu použití pojmu.

Zamyšlení nad Mertlovými texty ukazuje, že druhým takto „problematickým“ a širokým pojmem sociální analýzy je potřeba. Potřeba může vystupovat

jako něco objektivního, přirozeného, co má status přírodní danosti, a tak může být předmětem pozitivního vědění. V protikladu k potřebě vystupuje chtění nebo přání, jež je subjektivní a nahodilé. Potřeba je naproti tomu spojena s nutností. Nic zásadního na tom nezmění diskurs o dynamice a proměnách potřeb (jenž Mertlovy texty pochopitelně také obsahují), který se odvíjí od „objektivních“, tj. na lidském přání nezávislých, faktorů.

To, co je v textech z r. 1938 velmi zřetelné, můžeme nalézt ve zředěné podobě vlastně všude. Do očí bijících angažovaných formulací ubývá, ale argumentace je v zásadě stejná. K Mertlově *Byrokracii* [Mertl 1937] na jiném místě Nešpor poznamenává, že si její autor všímá byrokratického formalismu, dysfunkcí a ztráty hodnotového zázemí [Nešpor 2011: 159]. Mertl kritizuje na byrokracii v demokratických státech především ztrátu ideologické páteře, která ji spojuje se státním celkem. Poměrně přesvědčivě a na bohatém historickém materiálu ukazuje, že hlavním „viníkem“ je v tomto případě liberální ideologie, která v parlamentních demokraciích převládá a která vytěsnila staré hodnoty loajality nahrazující je pouhými normami výkonu a úřednické neutrality [např. Mertl 1937: 98]. Nová byrokracie není schopna plnit úkoly, které před státy staví nová hospodářská a politická situace. Byrokracie řízená uvedenými liberálními normami neodpovídá aktuálním potřebám státu [např. Mertl 1937: 253]. Mertl opakovaně zdůrazňuje, že „i demokratický stát – a právě on – se neobejde bez proniknutí celého státního aparátu *jednotící státní ideologií*, nadřazenou ideologiím jednotlivých politických stran“ [Mertl 1937: 248, kurzíva v originále]. Podobně jako pojem funkce i pojem potřeby Mertl používal deskriptivním i preskriptivním způsobem.

O nezřetelnosti přechodu k hodnotící sociologii u Mertla svědčí i to, že ani v letech poválečných, ani dnes, kdy byla kauza opět otevřena, nebylo nalezeno jednoznačné kritérium, které by jasně rozhodlo o tom, jak to vlastně s tou Mertlovou sociologickou oslavou nacismu bylo. Chválil, nebo konstatoval? Retribuční soud rozhodl, že konstatoval, rozhodující akademičtí kolegové konstatovali, že chválil. Podíváme-li se na vývoj Mertlových názorů od počátku 30. let do období, kdy mu byla publikační činnost znemožněna (po válce), nalézáme především kontinuitu. Kritizuje parlamentní demokracii i nacistickou diktaturu. Tam, kde píše skutečně angažovaně (1938), jednoznačně obhajuje zachování demokracie pomocí konkrétních reforem politického systému, které by bránily neúnosně vysoké míře partikularismů. Již před válkou kritizoval liberalismus jako světový názor a jeho politickou formu (parlamentní demokracii) za vnitřní rozpornost ideálů a reality. Potrestán byl za to, že si dovolil v této kritice pokračovat i za okupace, ačkoli nenalézáme v jeho textech z válečných let výraznější apologetiku autoritářství. Tak jako před válkou [např. Mertl 1931: 29; 1933], tak i za války ukazuje na spojení mezi liberálním kapitalismem a jeho politickou formou (demokracií) a přitakal tomu, že jedině na půdě autoritářských států, kde bylo hospodářství podřízeno jednotnému státnímu vedení, se povedlo nalézt cesty z hospodářského a sociálního chaosu [Mertl 1943: 195]. To bylo v zásadě jeho stanovisko předválečné. V knize vydané za války ukazuje, že jak liberalismus

a demokracie, tak i nacismus a fašismus jsou založeny na mýtu a na víře v některá základní dogmata. Za nejsilnější mýty evropského politického myšlení označuje ideu přirozeného práva spjatou s teorií společenské smlouvy, ideu o přirozené rovnosti lidí a představu vyvoleného národa předurčeného k převaze nad jinými národy [Mertl 1943: 7–14]. Nalezneme zde zasvěcený rozbor vazby fašistického pojetí státu na idealistickou filosofii dějin (zejména Hegelovu) i „přímé cesty“ od filosofie německé idealistické romantiky (Fichte, Schelling, Hegel) k německému nacionálnímu socialismu [srov. Mertl 1943: 167–178], což jsou myšlenková schémata, která odmítá jako bytostně nevědecká.

Stejně vehementně jako před válkou trvá na propasti mezi vědou a politikou. K liberalismu poznamenává, že bylo „osudným omylem liberálně demokratického světového názoru, že si od vědeckého poznání sliboval více, než mohlo kdy poskytnout. K činům nestačí poznání, nýbrž je třeba víry. (...) Typický vědec by se nikdy nedostal k činům, neboť je stále zdržován nesčetnými výhradami složité sociální skutečnosti“ [Mertl 1943: 187].

Uvedené tvrzení by mohlo sloužit i jako Mertlova sebecharakteristika. Jeho postoj k demokracii i k autoritářství byl značně ambivalentní. Na obou viděl řadu nedostatků, na obou nacházel klady. Výsledkem bylo, že s ním nakonec „nekaránil“ nikdo. Za okupace sice nebyl perzekuován a mohl publikovat, ale to byla asi tak největší výhoda, kterou měl, a plynula spíš z toho, že vše německé paušálně neodsuzoval. Po válce za to byl potrestán, ale míra postižení nebyla dramatická jako například v rámci komunistických čistek v 50. letech. Díky tomu, že jeho vědecké poznatky v něčem svědčily ve prospěch snahám Třetí říše, můžeme mluvit v přeneseném slova smyslu o sociologické spolupráci s národním nepřitelem. Vzhledem k tomu, že tyto poznatky a argumentace plně odpovídaly Mertlovu předválečnému myšlení, je třeba odmítnout vidění Mertla jako zrádce. Spíš jej lze vnímat jako někoho, kdo nepřestává trvat na své filosofické pravdě, i když to není zrovna vhodné.

Ve stejně ambivalentní závěr by ústil pokus o zobecnění Mertlova případu pro vztah vědy a politiky. Mertl argumentoval, že pro politiku je potřeba nezduvodněných hodnot a iracionální víry. Nehodnotící poznání nestačí. Jeho případ však zároveň naznačuje, že prosta hodnocení pravděpodobně není ani intencionálně nehodnotící věda. V omezené míře také u samotného Mertla můžeme navzdory (rozsahem mnohonásobně převládajícím) programovým formulacím nalézt Mannheimem poučené tušení nemožnosti zbavit se v sociálních vědách ideologičnosti, jež plyne z pouhé skutečnosti, že „divák je zároveň spoluhráčem sociálního dění, jež pozoruje“ [Mertl 1931: 36]. Že by tak nakonec přeci jen zůstávala určitá možnost spojit politický a vědecký diskurs? Za cenu kolonizace vědy politikou (jak argumentoval např. R. Marada [1995])? S možností vědecké politiky (jak kdysi argumentoval E. Beneš)? Podrobnější zodpovězení těchto otázek však Mertlův případ již značně překračuje.

Dušan Janák

Literatura

- Janák, D. 2006. „Sociální introspekce I. A. Bláhy a Wittgensteinův argument proti soukromému jazyku. Poznámky k introspektivnímu přístupu v sociálních vědách.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (4): 761–782.
- Janák, D. 2009. *Hodnoty a hodnocení v sociologii Inocence Arnošta Bláhy. Studie z dějin klasické české sociologie*. Brno: IIPS, MUNI Press.
- Mannheim, K. 1991. *Ideologie a utopie*. Bratislava: Archa.
- Marada, R. 1995. „Intelektuálové a ideologie.“ *Sociologický časopis* 30 (4): 285–305.
- Mertl, J. 1931. *Politické strany, jejich základy a typy v dnešním světě*. Praha: Orbis.
- Mertl, J. 1933. „Ideologie parlamentarismu.“ Pp. 3–43 in J. Mertl, Z. Pešek, J. Kliment. *Volební reformy*. Praha: Pokrok.
- Mertl, J. 1937. *Byrokracie. Studie sociologicko-politická*. Praha: Orbis.
- Mertl, J. 1938. *Co s politickými stranami?* Praha: J. Laichter.
- Mertl, J. 1943. *Z dějin politického myšlení*. Praha: Orbis.
- Nešpor, Z. R. 2011. *Republika sociologů. Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha: Scriptorium.
- Nešpor, Z. R. 2012. „Jan Mertl: sociolog-kolaborant, nebo oběť okolností?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (2): 343–365.
- Wittgenstein, L. 1993. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR.